

ΠΟΘΕΝ Η ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ;

Το θέμα με το οποίο θα ασχοληθούμε σε αυτό το βιβλίο έχει κάποιες ιδιαιτερότητες. Πρόκειται κατ' ουσίαν για τις περιπλοκές εκείνες οι οποίες κάνουν την εμφάνισή τους κάθε φορά που στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκονται έννοιες όπως «έθνος», «γλώσσα» ή «καταγωγή». Τα ζητήματα αυτά είναι εξαιρετικά ευαίσθητα, αφού όχι μόνον αφορούν ένα κοινό πολύ ευρύτερο από τον στενό κύκλο των ειδικών επιστημόνων, αλλά ενίοτε μπορούν να επηρεάσουν και τον προσδιορισμό στοιχείων της ταυτότητάς του. Αυτό σημαίνει πως διαπλέκονται με ορισμένες από τις πιο θεμελιώδεις πτυχές της πνευματικής και ψυχολογικής συγκρότησης ενός ανθρώπου ή μιας ευρύτερης ομάδας. Κατά συνέπεια, ζητήματα όπως η προέλευση ενός πολιτισμού και του λαού-φορέα του ανήκουν δίχως αμφιβολία σε εκείνα τα ερευνητικά πεδία που η ποιότητα και η μέθοδος της προσέγγισής τους αποκτούν πρωταρχική αξία. Για τον λόγο αυτό, ως ένα πρώτο ξεκαθάρισμα ενός αρκετά ακανθώδους εδάφους, είναι αναγκαίο της ανάπτυξης των θεμάτων να προηγηθούν κάποιες εισαγωγικές παρατηρήσεις.

Η διερεύνηση ορισμένων επιστημονικών προβλημάτων με γενικότερο ενδιαφέρον μπορεί μερικές φορές να παρομοιαστεί με έναν αθλητικό αγώνα. Στον αγωνιστικό χώρο βρίσκονται οι επαγγελματίες του εκάστοτε σπορ (οι «ειδικοί επιστήμονες») και στις κερκίδες οι διάφορες κατηγορίες φιλάθλων (το «ευρύτερο κοινό»). Μεταξύ των τελευταίων υπάρχουν πάντοτε κάποιοι οι οποίοι, έχοντας αφενός μεν μια πολύχρονη αναστροφή με το άθλημα και αφετέρου ένα νηφάλιο, υγιές πνεύμα μπορούν συχνά να κάνουν αξιόλογες παρατηρήσεις για τα τεκταινόμενα στον αγωνιστικό χώρο. Αν και κάποιοι θα έσπευδαν να τους χαρακτηρίσουν «προπονητές της εξέδρας», στην πραγματικότητα οι γνώσεις και οι ιδέες τους κυμαίνονται ενίοτε στο ίδιο ή και σε υψηλότερο επίπεδο από εκείνες ορισμένων επαγγελματιών του σπορ.

Δίπλα σε αυτούς υπάρχουν, βεβαίως, και πολλοί οι οποίοι έχουν σαφώς λιγότερο υγιή νοοτροπία, είναι περισσότερο οπαδοί παρά φίλαθλοι, κάτι που υποσκάπτει αποφασιστικά την ποιότητα και αντικειμενικότητα οποιασδήποτε κρίσης τους. Υπάρχουν, τέλος, και ορισμένοι οι οποίοι βρίσκονται στον αθλητικό χώρο επειδή το αθλητικό γεγονός αποτελεί γι' αυτούς απλό πρόσχημα: έχουν βρεθεί εκεί για να συμπλακούν άγρια με τους «εχθρούς» και «αντιπάλους» τους. Όσο περίεργο κι αν ακούγεται, οι ανωτέρω κατηγορίες «φιλάθλων» βρίσκουν ακριβείς αντιστοιχίες σε διάφορες ομάδες ανθρώπων, οι οποίες τόσο στο εξωτερικό, αλλά σίγουρα και στην Ελλάδα, καταπιάνονται με

ζητήματα σχετικά με την ιστορία, την αρχαιολογία και τον πολιτισμό. Ας δούμε, όμως, το θέμα λίγο πιο αναλυτικά.

Η αρχαιολογία και η ιστορία είναι επιστήμες που ανέκαθεν συγκινούσαν και ίσως πάντα θα συγκινούν ένα ευρύ φάσμα ανθρώπων στην Ελλάδα και τον υπόλοιπο κόσμο. Ειδικότερα στην χώρα μας το ενδιαφέρον για την αρχαιολογία και την ιστορία, τροφοδοτούμενο από το μακραίωνα και σημαντικό παρελθόν, δεν είναι μόνο εγκυκλοπαιδικό ή επιστημονικό, αλλά και ιδεολογικό-ψυχολογικό. Για την νεοελληνική μας ψυχολογία η λειτουργία του παρελθόντος θυμίζει κάποιες φορές έντονα την αντιπαροντική (kontrapräsentisch) και θεμελιώνουσα (fundierend) λειτουργία του μύθου, σύμφωνα με το σχήμα του διακεκριμένου Γερμανού αιγυπτιολόγου και ερευνητή των πρώιμων μεγάλων πολιτισμών Jan Assmann (Γιαν Άσμαν).³

Αντιπαροντικά λειτουργεί ο μύθος όταν, εκκινώντας από ελλειμματικές εμπειρίες του παρόντος, προσηλώνεται στην ανάμνηση και επίκληση ενός ηρωικού, υποδειγματικού παρελθόντος, φαινόμενο που απαντά π.χ. στα ομηρικά έπη. Μια κατάσταση που μας θυμίζει όμως και τις περιπτώσεις εκείνες που στις μέρες μας η στροφή σε ένδοξες σελίδες του ελληνικού παρελθόντος λειτουργεί ως ψυχολογική διαφυγή από την διαχρονική δυσλειτουργία του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Η θεμελιώνουσα λειτουργία του μύθου, για την οποία ο Assmann φέρει ως παράδειγμα τον μύθο του Όσιρι στην Αίγυπτο και την παράδοση της Εξόδου για το Ισραήλ, αναδεικνύεται στις περιπτώσεις εκείνες, όπου καταστάσεις του παρόντος ορώνται υπό το φως ιστορικών ή μυθικών επεισοδίων που τις θεμελιώνουν και τις παρουσιάζουν ως λογικές, επιβεβλημένες ή επιθυμητές από τους θεούς. Κι εδώ δεν μπορεί να αποφευχθεί ο παραλληλισμός με ιδιότυπες καταστάσεις της νεοελληνικής ζωής, όπως π.χ. ο ρόλος που ακόμη και σήμερα παίζει η δεκαετία του 1940 για την πολιτική υπόσταση αρκετών κομματικών και εν γένει ιδεολογικών μορφωμάτων.

Η ανησυχητικά άνετη εφαρμογή του σχήματος του Assmann στην περίπτωση της λειτουργίας όχι κάποιου μύθου, αλλά του ιστορικού παρελθόντος στην χώρα μας καταδεικνύει πως το παρελθόν αυτό, όπως συχνά το αντιλαμβανόμαστε, δεν έχει τόσο την μορφή έγκυρων (κατά το δυνατόν) πορισμάτων της επιστήμης όσο μυθοπλαστικών αφηγήσεων με λειτουργία αντιπαροντική, θεμελιώνουσα ή και τα δύο. Δεδομένων λοιπόν των ιδιαιτεροτήτων που χαρακτηρίζουν την σχέση μας με το παρελθόν, είναι σημαντικό να μπορεί κανείς να χαρτογραφήσει σε μια δεδομένη στιγμή την περιρρέουσα μεθοδολογική ατμόσφαιρα σε ό,τι αφορά την μελέτη εννοιών σαν αυτές που προαναφέραμε: «έθνος», «φυλή», «γλώσσα», «καταγωγή», «συνέχεια». Για τον σκοπό αυτό είναι αναγκαίο να διερευνηθεί το ποιοι είναι οι παράγοντες που καθορίζουν ή προσπαθούν να καθορίσουν αυτή την ατμόσφαιρα. Είναι π.χ. ο «αγωνιστικός χώρος» των επαγ-

³ J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (C. H. Beck, München 1992, σύντομα μεταφρασμένο και στα ελληνικά από την παρούσα σειρά των ΠΕΚ), σελ. 78 κ.ε.

γελματιών της έρευνας, είναι η πλευρά των μη ακαδημαϊκών μεν, αλλά αξιόλογων και νηφάλιων ερευνητών του εκάστοτε αντικειμένου, ή μήπως είναι οι άλλες, νοσηρές κατηγορίες «φιλάθλων»;

Η απάντηση είναι ότι τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται στην Ελλάδα μια δραματική άνθηση του φαινομένου που θα μπορούσε κανείς να ονομάσει αρχαιογνωστικό ψευδewisτημονικό ερασιτεχνισμό. Αυτός αντανακλάται στον αριθμό και στην απήχηση ενός πολυδαίδαλου πλέον δικτύου εκλαϊκευμένων εντύπων και βιβλίων που καταπαίνουν με το απώτερο και απώτατο παρελθόν της Ελλάδας. Η πρόσβαση σε αυτά είναι η ευκολότερη δυνατή, αφού μπορεί να τα βρει κανείς σχεδόν σε όλα τα περίπτερα και βιβλιοπωλεία, ενώ κάποιοι από τους εκδότες και συγγραφείς τους διαθέτουν και μόνιμο ή εφήμερο τηλεοπτικό βήμα. Καθώς αρκετά από τα έντυπα αυτά έχουν πλέον πίσω τους πολλά χρόνια «δραστηριότητας», η φιλοσοφία της θεματολογίας, το ύφος και οι ιδεολογικές κατευθύνσεις έχουν απασχολήσει πολλές φορές τα τελευταία χρόνια σοβαρές μελέτες και άρθρα.⁴ Σαν αποτέλεσμα, το συνήθως νοσηρό ιδεολογικό τους στίγμα και η μη επιστημονική τους στόχευση είναι στοιχεία που έχουν γίνει γνωστά σε ένα σημαντικό μέρος του αναγνωστικού κοινού.

Παρ' όλα αυτά, ο κίνδυνος να παρασυρθεί κανείς από τους εν λόγω επιτήδειους εμπόρους ή «ερευνητές» μειωμένης επιστημονικότητας, συνήθως φορείς ακραίας και επικίνδυνης ιδεολογικοποίησης του παρελθόντος, είναι πάντοτε υπαρκτός. Και τούτο διότι μεγάλα όπλα τους παραμένουν ο εκλαϊκευμένος χαρακτήρας των περιοδικών και βιβλίων τους, αλλά και η ενσωμάτωση στην φιλοσοφία τους σύγχρονων τάσεων όπως η φιλολογία του «ανεξήγητου» («άγνωστη» ιστορία, προϊστορικά «μυστήρια», κλπ.) ή η ευφάνταστη συνωμοσιολογία και εσχολογία. Υπέρ τους λειτουργεί επίσης και η έλλειψη δυνατότητας ελέγχου και επαλήθευσης των γραφομένων και των βιβλιογραφικών παραπομπών (όπου υπάρχουν) από την πλευρά πολλών αναγνωστών οι οποίοι δεν έχουν εύκολη πρόσβαση στις εξειδικευμένες βιβλιοθήκες και εξοικείωση με τον επιστημονικό τρόπο εργασίας.

Είναι πράγματι γεγονός ότι η επιρροή που ασκούν τα τελευταία χρόνια αρκετά από τα «αρχαιολατρικού» ή «ελληνοκεντρικού» περιεχομένου γραφόμενα σε ένα τμήμα του ευρύτερου κοινού είναι τόσο υπαρκτή όσο και ουσιαστική. Μια απλή περιήγηση στις πλήθος ιστοσελίδες του διαδικτύου που μόνιμα ή περιστασιακά πραγματεύονται θέματα ελληνικής ιστορίας αρκεί για να προκαλέσει έκπληξη και ανησυχία για την μεγάλη απήχηση που έχουν οι κάθε είδους νεόκοπες ψευδewisτημονικές κατασκευές. Στους αμέτρητους αυτούς ιστοχώρους απουσιάζει δραματικά η πιο βασική προϋπόθεση της ιστορικής και αρχαιολογικής έρευνας, η *συγχρονία* (context), δηλαδή η εξειδικευ-

⁴ Μια σειρά αξιόλογων και ιδιαίτερα ενημερωτικών άρθρων σχετικών με το θέμα μπορεί να βρει κανείς π.χ. στο περιοδικό *Αρδην*, τεύχος 52, Ιανουάριος-Μάρτιος 2005, με κεντρικό θέμα: Έλληνες, Ινδοευρωπαίοι ή ...εξωγήνιοι (από τους αρχαίους Έλληνες στα ...UFO).

μένη γνώση της ακριβούς ιστορικής συνάφειας των εννοιών, των προσώπων και των πραγμάτων. Αντιθέτως, παρελαύνουν ακραία και επιθετική αμάθεια, εξίσου επικίνδυνη ημιμάθεια, χονδροειδώς αναχρονιστικές πληροφορίες, ακατάσχετη συνωμοσιολογία, φανατισμένη προσκόλληση σε έννοιες δίχως αποσαφηνισμένο περιεχόμενο και φυσικά η συνήθης ιδεολογικοποίηση με τις γνωστές νεοελληνικού τύπου μανιχαϊστικές πολώσεις μεταφυτευμένες στο παρελθόν.

Ο συνδυασμός φλογερού ιστορικού ενδιαφέροντος, βαθειάς αμάθειας, αθεράπευτης ιδεολογικοποίησης και αυτονόητης αυτοπεποίθησης για το ατομικό επίπεδο γνώσεων φθάνει ίσως στο απόγειό του με το –όχι εντελώς νέο πάντως– φαινόμενο των διαφόρων διχαστικών σχημάτων περί της ελληνικής ιστορίας. Η αξιολογική διαβάθμιση διαφόρων περιόδων της ιστορίας ενός λαού, δηλαδή της ζωής των ανθρώπων του παρελθόντος, σε «σκοτεινές» και «φωτεινές», καθώς και η «απάρνηση» ή διαγραφή ολόκληρων ιστορικών περιόδων (π.χ. της βυζαντινής ή όποιας άλλης) αποτελούν συμπτώματα μιας υπανάπτυκτης αντίληψης της ιστορίας. Η επιστημονική ιστορική έρευνα στοχεύει πάντοτε πρωτίστως στην κατανόηση των φαινομένων και δευτερευόντως στην αξιολόγησή τους. Το χαρακτηριστικό πλεόνασμα της δεύτερης προδίδει συνήθως το βαθύ έλλειμμα της πρώτης. Εντούτοις, τόσο η μετατροπή του παρελθόντος σε πεδίο εκτόνωσης πνευματικών ή και ψυχικών νόσων όσο και η αναχρονιστική επιβίωση στον 21ο αιώνα ιστορικών ιδεοληψιών του 19ου ή και προηγούμενων αιώνων γνωρίζουν στην χώρα μας μια διόλου ευκαταφρόνητη, ενίοτε ανησυχητική απήχηση.⁵ Η διαμόρφωση μιας νέας θρησκείας (νεοπαγανισμός) όχι μέσα από μεταφυσικές ή φιλοσοφικές αναζητήσεις, αλλά από τον συνδυασμό ιδεολογικοποίησης και ψευδεπιστημονικής μυθομανίας συνιστά ίσως την πιο ακραία και μάλλον αναπάντεχη κατάληξη του κακώς εννοούμενου αρχαιογνωστικού ερασιτεχνισμού στην χώρα μας.

Γιατί όμως οι ανωτέρω τάσεις δεν αναχαιτίζονται σε αποτελεσματικό βαθμό από την επίσημη αρχαιογνωστική έρευνα; Η βασική αιτία για αυτό είναι ότι οι εξειδικευμένες επιστημονικές έρευνες, ακόμη κι όταν υπάρχουν τα κριτήρια διάκρισής τους από τους άνευ ή αμφιβόλου επιστημοσύνης «ανταγωνιστές» τους, δεν έχουν τον απαραίτητο για το μέσο κοινό εκλαϊκευτικό χαρακτήρα. Πραγματεύονται ως επί το πλείστον ειδικά θέματα, συχνά χωρίς ευρύτερο ενδιαφέρον, και κατά κανόνα απαιτούν συστηματικές προϋπάρχουσες γνώσεις από την πλευρά του αναγνώστη. Στο σημείο αυτό δεν βοηθά σίγουρα και το ελλιπές αρχαιογνωστικό υπόβαθρο, καθώς και η αδυναμία διάκρισης μεταξύ επιστήμης και μυθοπλασίας που κληροδοτεί το ελληνικό σχολείο και, δυστυχώς, ενίοτε και το πανεπιστήμιο στους αποφοίτους του.

⁵ Χαρακτηριστική είναι, μεταξύ άλλων, και η διαμόρφωση ιδιότυπων «τομέων ευθύνης», προτιμώμενων, δηλαδή, ιστορικών περιόδων για την εκτόνωση των διαφόρων ιδεολογημάτων: η ελληνική αρχαιότητα και προϊστορία προσελκύουν παραδοσιακά το ενδιαφέρον της ακροδεξιάς, ενώ η νεώτερη ελληνική ιστορία έχει σε διάφορα επίπεδα περιέλθει στην σφαίρα επιρροής τμημάτων της αριστεράς.

Δεν θα περίμενε, άλλωστε, κανείς κάτι διαφορετικό σε μια χώρα όπου η αδυναμία του κράτους να επενδύσει συστηματικά στο –κατά τα άλλα ένδοξο– παρελθόν αντικατοπτρίζεται σε μια μάλλον ευτράπελη κατάσταση που συνήθως ξεχνάμε: ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχουν καν ανεξάρτητες πανεπιστημιακές σχολές για τις διάφορες ειδικεύσεις (ουσιαστικά ξεχωριστές επιστήμες πλέον) εντός των ευρύτερων χώρων της ιστορίας και της αρχαιολογίας. Δεν υπάρχει, δηλαδή, η δυνατότητα αυτοδύναμων, εξειδικευμένων *προπτυχιακών* σπουδών σε πεδία όπως π.χ. η προϊστορική αρχαιολογία, η βυζαντινή ιστορία, κλπ. Με τους πιο πολλούς από τους αποφοίτους τους στην αρχαιολογία καταδικασμένους κατ’ ουσίαν σε ανεργία, τα Ιστορικά-Αρχαιολογικά Ινστιτούτα καταλήγουν να μοιάζουν με μια θεωρητικής κατεύθυνσης συνέχεια του Λυκείου. Αποτελούν, δηλαδή, το αναχρονιστικό αντίστοιχο μιας (φανταστικής ευτυχώς) υπερσχολής «Θετικών Επιστημών», στην οποία θα έπρεπε κανείς να φοιτήσει, ασχέτως του αν θα ήθελε να γίνει μαθηματικός, φυσικός ή χημικός.

Σαν αποτέλεσμα, δεν είναι περίεργο που ενίοτε ο σχολικός τύπου εγκυκλοπαιδισμός, ο οποίος παρά τις προσπάθειες των ακαδημαϊκών διδασκόντων του κάθε αντικειμένου καταλήγει συχνά να υποκαθιστά την επιστημονική ειδίκευση στους προπτυχιακούς κύκλους σπουδών, μπορεί να γίνει κι αυτός σκαλοπάτι για να περιέλθει κανείς στην σφαίρα επιρροής όσων κινούνται ασυγκρίτως καλύτερα στο ίδιο πεδίο. Εκείνων οι οποίοι υπόσχονται και προσφέρουν «καλύτερο», περισσότερο και ελκυστικότερο εγκυκλοπαιδισμό σε όσους έχουν πέσει στην παγίδα της εξομοίωσής του με την πραγματική επιστημονική έρευνα. Με βαρύγδουπους τίτλους και θελκτική εικονογράφηση οι έμποροι της ψευδελπιστήμης μετατρέπουν έτσι το μειονέκτημά τους έναντι της επίσημης έρευνας, δηλαδή την προχειρότητα και την επιδερμική πραγμάτευση των ζητημάτων, σε πλεονέκτημα. Δεν χρειάζεται π.χ. να μάθουν τι σημαίνει η συγχρονική έρευνα εις βάθος, αφού αποδίδει πολύ περισσότερο να την εκτείνουν σε απεριόριστο χρονικό εύρος, με επιφανειακό φυσικά τρόπο. Κάνοντας άλματα ανάμεσα στις χιλιετίες και ρευστοποιώντας τον ιστορικό χρόνο, μπορούν να κάνουν άνετη «δειγματοληψία» στοιχείων που εν συνεχεία παρουσιάζονται να «τεκμηριώνουν» το εκάστοτε πομπώδες, προκατασκευασμένο ιδεολόγημα.

Με αυτόν τον τρόπο αφενός μεν παρασύρουν όσους δεν έχουν μάθει πόσο διαφορετική είναι η διαδικασία παραγωγής της γνώσης από αυτήν της απλής απόκτησής της και αφετέρου θωρακίζονται απέναντι στην επιστήμη. Και τούτο διότι, λόγω της συχνά διαχρονικής διάστασης της «έρευνας», η ανασκευή των «στοιχείων» χρειάζεται συνήθως μια σχεδόν διεπιστημονική επιχείρηση, αφού κανείς δεν είναι ειδικός σε όλες τις εποχές. Κάτι τέτοιο είναι, βεβαίως, πρακτικά δύσκολο, οπότε δεν είναι περίεργο που οι περισσότεροι Έλληνες επιστήμονες αποφεύγουν την αντιπαράθεση με το «παράλληλο σύμπαν» του διαρκώς διογκούμενου ψευδελπιστημονικού κύματος.⁶

⁶ Το ίδιο συμβαίνει σε μεγάλο βαθμό και στο εξωτερικό. Ωστόσο, μια αξιόλογη προσπάθεια ανασκευής του εν μέρει ψευδελπιστημονικού υποβάθρου πολλών δημοφιλών θεωριών και κινήσεων (όπως π.χ. το *Zeitgeist*) εκ μέρους ειδι-

Εάν οι ανωτέρω παρατηρήσεις έχουν σημασία, είναι επειδή το θέμα του παρόντος βιβλίου ανήκει κατεξοχήν σε εκείνα που η υγιής προσέγγισή τους, κυρίως από τον μέσο αναγνώστη, δυσχεραίνεται σε μεγάλο βαθμό από την γενικότερη ατμόσφαιρα που σκιαγραφήθηκε. Λίγα ιστορικά και αρχαιολογικά προβλήματα (ίσως μόνον η σχέση ελληνισμού-χριστιανισμού) έχουν υποφέρει τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα τόσο πολύ από τις εισβολές στον ερευνητικό «αγωνιστικό χώρο» των «κακών φιλάθλων» της ψευδεπιστήμης και της ιδεολογικοποίησης όσο η «καταγωγή» ή «(προ)έλευση των Ελλήνων». Στα κεφάλαια μάλιστα που ακολουθούν, θα καταδειχθεί ότι το γενικότερο θέμα της προέλευσης του ελληνικού πολιτισμού περιλαμβάνει πολλούς επιμέρους τομείς έρευνας, οι οποίοι είναι εξίσου ευαίσθητοι με το ευρύτερο ζητούμενο. Σε αυτούς ανήκουν π.χ. η σχέση έθνους και γλώσσας (κεφ. Ι), έθνους και «φυλής», πολιτιστικής και «φυλετικής» (ή γενετικής) συνέχειας/ασυνέχειας (κεφ. VIII.2), αλλά και ακόμη πιο ειδικά θέματα, όπως είναι η ταυτότητα της μινωικής γλώσσας και η ύπαρξη ή όχι «άγνωστων» προϊστορικών ελληνικών γραφών (κεφ. III.4).

Αυτός είναι ο κύριος λόγος που το εισαγωγικό κεφάλαιο ήταν αναγκαίο να εκφράσει εγκαίρως όχι τι είναι, αλλά κυρίως τι δεν είναι το παρόν βιβλίο, ποια είναι η αφετηρία από την οποία αυτό δεν ξεκινά. Το ποιος είναι ο δικός του τρόπος έρευνας είναι κάτι που θα αναδειχθεί βαθμιαία στις επόμενες σελίδες. Σε αυτές θα καταστεί πιθανότατα σαφές πόσο μεγάλες είναι οι παγίδες που κρύβει η γηπεδική και ιδεολογικοποιημένη προσέγγιση εξαιρετικά δύσκολων και σύνθετων επιστημονικών προβλημάτων. Πόσο εύκολα μπορεί να καταλήξουμε να υιοθετούμε αναξιόπιστες ή επικίνδυνες απαντήσεις για ερωτήσεις που τέθηκαν λάθος ή έχουν απαντηθεί ήδη σωστά από άλλους. Ή πόσο ανύποπτα είναι δυνατό να βρεθούμε να μας συναρπάζουν μυστήρια που έχουν πλέον λυθεί, και εντυπωσιακές θεωρίες που έχουν προ πολλού ανατραπεί. Επίσης, κάποιες φορές ίσως φθάνουμε και σε σημείο να μην μπορούμε πια να εκτιμήσουμε ορθά την αξιοπιστία μιας πληροφορίας, ιδίως όταν π.χ. αυτή φαίνεται ότι θα μπορούσε να λειτουργήσει προς τέρψιν της μιας ή της άλλης κατηγορίας «οπαδών» της παραεπιστήμης. Το γεγονός, όμως, ότι μια πληροφορία ευχαριστεί ή δυσαρεστεί τους λάθος ανθρώπους για τους λάθος λόγους, δεν σημαίνει φυσικά ότι η ίδια η πληροφορία είναι οπωσδήποτε λανθασμένη.

Τον Φεβρουάριο του 2007, επί παραδείγματι, σε μια καταχώρηση σε ιστολόγιο του ελληνικού διαδικτύου ο συγγραφέας ξεκινώντας από υγιές αρχαιογνωστικό ενδιαφέρον συνοψίζει με αμεσότητα και γλαφυρό χιούμορ –όχι πάντως με απόλυτη ακρίβεια, όπως θα δούμε στο κεφάλαιο V– κάποιες από τις τελευταίες και δυναμικώς «παρεξηγήσιμες» εξελίξεις στην έρευνα της πιο επίμαχης ίσως περιόδου για το ζήτημα της πρώτης αρχής του ελληνικού πολιτισμού, της 3ης χιλιετίας π.Χ.:⁷

κών από ένα ευρύ φάσμα επιστημών γίνεται στο αμερικανικό περιοδικό *Skeptic*.

⁷ Καταχωρήθηκε από τον Αθανάσιο Αναγνωστόπουλο, δικηγόρο και Δρ. Ποινικού Δικαίου, στις 24 Φεβρουαρίου 2007 στο blog «Συνιστολόγιο»: <http://synistologio.wordpress.com/2007/02/24/Πόθεν-και-πότε-οι-Έλληνες/>.

«Εν τῷ Ἰνστιτούτῳ Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Ρουπρέχτου Καρόλου ἐν Εἰδελβέργῃ επικρατεῖ βαθεῖα, πλὴν περίφροντις ἀκαδημαϊκῆ σιωπῇ. Διοπτροφόροι βοηθοὶ ἀνοίγωσι καὶ μελετῶσι ἐκ νέου τοὺς σεβασμίους, κονιοβριθεῖς τόμους τῶν βιβλιοθηκῶν. Οἱ πρωτοετείς φοιτηταὶ διαισθάνονται ὅτι ἡ ἀκαδημαϊκῆ μακαριότης ἔχει διαταραχθεῖ ὑπὸ τινος καινοφανοῦς, ἀπροσμένου συμβάντος. Αὐτὸς ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἰνστιτούτου, Καθηγητὴς κ. Ἰωσήφ Μαράνος, περιπατῶν ἐπὶ τῆς Ὀδοῦ τῶν Φιλοσόφων, ἀτενίζει τὴν νύμφην τοῦ Νέκαρος σύννου. Ἄπαντες διερωτῶνται, χαμηλοφώνως καὶ στεντορειῶς, ἀπὸ κοινού καὶ καθ' ἕκαστον, ἐν τῇ Κυρίᾳ Ὀδῷ καὶ ἐν ταῖς ἀγυαῖς τῆς Παλαιᾶς Πόλεως: Πόθεν καὶ πότε οἱ Ἕλληνες;

Κάπως ἔτσι υποθέτω θὰ ἀρχίζε ἡ ἱστορία μου, ἀν τὴν περιέγραφε κάποιος δημοσιογράφος τῶν μέσων τοῦ 19οῦ αἰῶνα, με τὴν δικαιολογημένη τάση τῆς ἐποχῆς πρὸς στόμφο καὶ ἐντυπωσιθηρία. Ἡ ἱστορία μου ὁμως δὲν διαδραματίζεται τόσο παλιά· ἀντίθετα ἡ ἀρχὴ τῆς βρίσκεται κάπου στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1990.

Σύμφωνα με τὴν Ἱστορία που διδαχθήκαμε ὅλοι μας στὸ σχολεῖο, τὰ πρῶτα ἐλληνικὰ φύλα ἦρθαν σὲ αὐτὸ που κάποτε θὰ γίνονταν ἡ Ελλάδα περὶ τὸ 2000 π.Χ. Ἦταν οἱ Αἰολεῖς καὶ οἱ Ἀχαιοί, ἐγκαινιάζοντας μιὰ μεταναστευτικὴ διαδικασία που ἔληξε περὶ τὸ 1200 π.Χ., ὅταν κατέφθασαν καὶ οἱ τελευταῖοι ἔποικοι, οἱ Δωριεῖς, σὲ μιὰ κίνηση που ὠνομάστηκε “κάθοδος τῶν Δωριέων”. Σωστά; Ὅχι βέβαια.

Τὸ 1998 δημοσιεύεται στὴν Χαϊδελβέργῃ ἡ πολυαναμενόμενη δίτομη υφηγεσία τοῦ *Joseph Maran*, *Kulturwandel auf dem Griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr.* (Πολιτιστικὴ μεταβολὴ στὴν ἐλληνικὴ ηπειρωτικὴ χώρα καὶ στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν ὕστερη τρίτη πρὸ Χριστοῦ χιλιετία). Τὸ βασικὸ ἀρχαιολογικὸ εὔρημα τῆς ἐργασίας ἀντιστρατευόταν τὸν τίτλο τῆς: Δὲν υπῆρξε καμία ἀξία λόγου πολιτιστικὴ μεταβολή.

Ὅποιοι καὶ νὰ ἦταν οἱ κάτοικοι τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου καὶ τῶν νήσων ἐκεῖ γύρω στὸ 2200 π.Χ., ὅπως καὶ νὰ ὀνομαστή ὁ πολιτισμὸς που εἶχαν ἀναπτύξει καὶ, φυσικὰ, ὅποιο ἐθνικ(ιστικ)ὸ κατηγόρημα καὶ νὰ του ἀποδοθῇ, ἐκείνων ἦταν οἱ ἀπόγονοι που μιὰ μέρα θὰ ἐχτιζαν τὴν Πύλη τῶν Λεόντων, θὰ ἔγραφαν καταλόγους ἐμπορευμάτων με ἓνα περίεργο καὶ ἀτελές συλλαβάριο καὶ θὰ ἔκαιγαν τὸ ἱερὸ πτολίεθρο τῆς Τροίας.

Ὅλα αὐτὰ ἀπὸ τὸ μακρινὸ 1998 ἔχουν γίνε κοινὴ γνῶση στους κύκλους τῶν πεφωτισμένων ἐδικῶν, εἶναι Gemeingut ἀς πούμε. Τὰ ἐπιστημονικὰ εγχειρίδια ξαναγράφτηκαν, νέες υποθέσεις διατυπώθηκαν, ὁ Μαρὰν ἐγίνε διάσημος. Τὸ κεντρικὸ ὁμως, τὸ αἰώνιο, τὸ ἀρχαῖο, τὸ αἰεὶ υπεκρέον ἐρώτημα ἐξακολουθεῖ νὰ στοιχειώνῃ τοὺς ἐπίδοξους προϊστορικοὺς ἀρχαιολόγους: Πόθεν καὶ πότε οἱ Ἕλληνες;».

«ΠΟΘΕΝ ΚΑΙ ΠΟΤΕ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ;»
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΣ

Πόθεν και πότε οι Έλληνες –δηλαδή από πού και πότε αυτοί έφθασαν στην χερσόνησο της νοτιοανατολικής Ευρώπης που αποκαλούμε σήμερα μητροπολιτική Ελλάδα– είναι λοιπόν το ερώτημα που θα μας απασχολήσει σε αυτό το βιβλίο. Ως γνωστόν όμως, για να λάβουμε τις σωστές απαντήσεις πρέπει να θέσουμε τις σωστές ερωτήσεις. Και ο καλύτερος τρόπος να ελέγξει κανείς την ορθότητα του ερωτήματος που έχει θέσει είναι να μην το θεωρήσει αυτονόητα σωστό· να το θέσει υπό αυστηρή κρίση και εν συνεχεία, αν είναι επιβεβλημένο, να μην διστάσει να το ανασκευάσει. Αν θέλουμε, συνεπώς, να ακριβολογούμε, η ερώτηση που τίθεται ως προμετωπίδα και τίτλος του παρόντος βιβλίου, ίσως επικοινωνιακά να μην βλάπτει εντελώς την προοπτική μιας κάποιας εμπορικής επιτυχίας του, είναι, όμως, στην πραγματικότητα η λάθος ερώτηση.

Είναι, ωστόσο, μια λάθος ερώτηση που προτάσσεται σκοπίμως, προκειμένου να «παγιδεύσει» όσους έχουν συνηθίσει να την θέτουν αυτονόητα με αυτόν τον τρόπο. Διότι ο στόχος του βιβλίου είναι να τους οδηγήσει στο να γνωρίσουν πτυχές και προβλήματα της προϊστορίας της Ελλάδας και γενικότερα του ευρασιατικού χώρου με έναν τρόπο λίγο διαφορετικό από εκείνον που απειλεί να γίνει συνήθης στην χώρα μας (βλ. εισαγωγή). Ας αρχίσουμε λοιπόν αμέσως εξετάζοντας πρώτα το τελευταίο κομμάτι του ερωτήματός, δηλαδή τους «Έλληνες».

Οι συνθήκες που οδήγησαν στην δημιουργία των Ελλήνων ως ομάδας ανθρώπων με σαφή αντίληψη κοινής ταυτότητας μπορούν να εντοπισθούν για πρώτη φορά επιστημονικά μόλις την 1η χιλιετία π.Χ.⁸ Το γεγονός αυτό δεν σημαίνει, βεβαίως, αναγκαστικά πως μια τέτοια αντίληψη δεν προϋπήρχε ίσως της περιόδου αυτής. Σημαίνει απλώς ότι επί του παρόντος δεν μπορούμε, ελλείψει κατάλληλων πηγών, να διερευνήσουμε αυτό το ενδεχόμενο επιστημονικά. Από την εποχή που πρωτοεντοπίζεται από την έρευνα, δηλαδή από τους ιστορικούς χρόνους της αρχαιότητας, ως σήμερα το αίσθημα αυτό του συνανήκειν προσέλαβε με την πάροδο του χρόνου διάφορες μορφές ή γνώρισε τροποποιήσεις σε επιμέρους συστατικά του. Η έννοια π.χ. του «έθνους» των Ελλήνων (ή των Γάλλων ή των Γερμανών, κλπ.), όπως εν μέρει την κατανοούμε σήμερα, είναι ελ-

⁸ A. A. Lund, Hellenentum und Hellenizität: Zur Ethnogenese und zur Ethnizität der antiken Hellenen, *Historia* 54, 2005, σελ. 1-17, με πλούσια περαιτέρω βιβλιογραφία. Βλ. επίσης C. Renfrew, The archaeology of identity, στο: G. B. Peterson (επιμ.), *The Tanner Lectures on Human Values* 15 (University of Utah Press, Salt Lake City 1994), σελ. 336 κ.ε.

ληνική ως προς την εξωτερική της μορφή (στην ελληνική αρχαιότητα *έθνη* ονομάζονταν οι πολιτικές εκείνες ενότητες που δεν είχαν ως άξονα συγκρότησης την οικιστική και πολιτική οντότητα της πόλεως), αλλά νεώτερη ευρωπαϊκή ως προς την σημασία της: είναι ένα κληροδότημα των εξελίξεων του ευρωπαϊκού 18ου και 19ου αιώνα, αναγόμενο στην Συνθήκη της Βεσφαλίας (1648) και ταυτισμένο πλέον με την έννοια του έθνους-κράτους και της συγκεκριμένης γεωγραφικής του επικράτειας.

Μια τέτοια αντίληψη του όρου στο πλαίσιο της έρευνας της προϊστορίας –όπως άλλωστε και παλαιότερων φάσεων της ιστορίας– είναι φυσικά προβληματική. Δίπλα στον σύγχρονο αυτόν ορισμό της έννοιας «έθνος» υπάρχει, εντούτοις, και ένας άλλος, διατυπωμένος σε μια εποχή πολύ παλαιότερη από αυτήν της δημιουργίας των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών. Πρόκειται, βεβαίως, για το *ἑμαιομον, ὀμόγλωσσον, ὀμόθηρσκον* και *ὀμότροπον* του Ηροδότου (5ος αιώνας π.Χ.),⁹ δηλαδή για την συγγένεια αίματος και πολιτισμού (γλώσσας, θρησκείας, εθίμων) ως κριτηρίου διάκρισης μιας εθνικής ομάδας. Παρά το γεγονός ότι το έθνος είναι μια έννοια τόσο πολυσυζητημένη όσο ίσως καμιά άλλη στις επιστήμες του πολιτισμού, μερικοί από τους πιο έγκυρους και αποδεκτούς σύγχρονους ορισμούς της εμπεριέχουν κάποια στοιχεία της αντίληψης του Ηροδότου, με σημαντικές, ωστόσο, τροποποιήσεις.

Έτσι, ο Max Weber πιστεύει ότι «ομάδες ανθρώπων οι οποίες επί τη βάσει ομοιοτήτων της εξωτερικής συμπεριφοράς ή των εθίμων ή και των δύο, ή αναμνήσεων αποικισμών και περιπλανήσεων διατηρούν μια υποκειμενική πίστη σε μια κοινή καταγωγή [...] μπορούμε να τις ονομάσουμε εθνικές ομάδες, ασχέτως του αν υπάρχει ή όχι και συγγένεια αίματος».¹⁰ Σύμφωνα με την Βρετανίδα εθνολόγο Tamara Dragadze, το έθνος μπορεί να οριστεί ως «ένα συμπαγές σύνολο ανθρώπων, ιστορικά εδραιωμένων σε μια δεδομένη επικράτεια, οι οποίοι μοιράζονται σχετικά σταθερές ιδιαιτερότητες γλώσσας και πολιτισμού, αναγνωρίζουν επομένως την ενότητά τους και την διαφορά τους από άλλες παρόμοιες ομάδες (αυτοσυνειδησία) και την εκφράζουν με ένα όνομα αυτοπροσδιορισμού (εθωνύμιο)».¹¹ Στους ορισμούς αυτούς τονίζεται η σημασία της υποκειμενικής πίστης σε μια κοινή καταγωγή και του αυτοπροσδιορισμού μιας εθνικής ομάδας ως προς άλλες παρόμοιες ομάδες ανθρώπων, ενώ ελάχισσα ρόλο παίζει η πιθανότητα πραγματικής συγγένειας αίματος.

Σε αντίθεση με την σημερινή έννοια του έθνους-κράτους, οι τελευταίες αυτές προσεγγίσεις του ζητήματος της εθνικότητας δύνανται δίχως αμφιβολία να έχουν

⁹ Ηροδότου *Ἱστοριῶν*, Θ', VIII. 144, 13-15 (Εκδοση C. Hude [επιμ.], *Herodoti Historiae, Libri I-IV* [Clarendon, Oxford 1967]): «αὐτὶς δὲ τὸ Ἑλληνικόν, ἔδν ἑμαιομόν τε καὶ ὀμόγλωσσον, καὶ θεῶν ἰδρύματά τε κοινὰ καὶ θυσαίαι ἤθεά τε ὀμότροπα».

¹⁰ M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie* (5η έκδ., Tübingen 1972 [1η έκδ. 1922]), σελ. 56.

¹¹ T. Dragadze, The place of "ethnos" theory in Soviet anthropology, στο: E. Gellner (επιμ.), *Soviet and Western Anthropology* (Duckworth, London 1980), σελ. 162.

εφαρμογή στην αναζήτηση και μελέτη ομάδων με κοινή εθνική συνείδηση σε διάφορες περιοχές του κόσμου τόσο στο παρόν, όσο και στο εγγύς ή κάπως απώτερο παρελθόν. Δυστυχώς, όμως, κι αυτές δεν μπορούν να βοηθήσουν πολύ στον προσδιορισμό εθνικών ομάδων στην περίοδο της προϊστορίας, πριν δηλαδή καταγραφεί η αντίληψη εθνικής ταυτότητας της εκάστοτε ομάδας ανθρώπων. Εντούτοις, η παραδοχή αυτή δεν υπήρξε πάντοτε αυτονόητη στην προϊστορική έρευνα. Στο παρελθόν υπήρξαν περίοδοι που θεωρήθηκε ότι στοιχεία όπως το *δόμτροπον*, οι «ομοιότητες της εξωτερικής συμπεριφοράς ή των εθίμων ή και των δύο», ή οι «σχετικά σταθερές ιδιαιτερότητες πολιτισμού» είναι δυνατό να εντοπιστούν με την βοήθεια του αρχαιολογικού υλικού και εν συνεχεία να αποδοθούν σε συγκεκριμένα έθνη. Αρχαιολόγοι όπως ο Gordon Childe (βλ. κατ., σελ. 24) καλλιέργησαν την ιδέα ότι μια σταθερά επανεμφανιζόμενη ομάδα καταλοίπων (κεραμεικής, κτισμάτων, εργαλείων, ταφικών εθίμων, κλπ.) αποτελεί έναν σαφώς διακρινόμενο αρχαιολογικό «πολιτισμό», ο οποίος με την σειρά του μπορεί να θεωρηθεί η υλική έκφραση μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων.¹²

Η άποψη αυτή, που για όποιον δεν έχει ιδιαίτερη επαφή με την εξέλιξη της αρχαιολογικής θεωρητικής σκέψης ηχεί ίσως αυτονόητα σωστή, μπορεί μεν να εκφράστηκε και από την αγγλοσαξονική έρευνα, ανάγεται όμως στην γερμανική «διδασχία των πολιτιστικών κύκλων» (Kulturkreislehre), που αναπτύχθηκε στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα.¹³ Βάση της ιδέας αυτής υπήρξε η γενικότερη τάση απόδοσης των αρχαιολογικών καταλοίπων σε συγκεκριμένα έθνη. Η τελευταία πρωτοεμφανίζεται στους Γερμανούς ουμανιστές του 16ου αιώνα και έχει μακρά ιστορία,¹⁴ ενώ ιδιαίτερος τον 19ο αιώνα αξιοποιήθηκε κατά την διαδικασία διαμόρφωσης των σύγχρονων εθνικών ταυτοτήτων. Η θεωρία περί «πολιτιστικών κύκλων», που αναπτύχθηκε αρχικά από την εθνολογία και την ιστορία της τέχνης, μεταφυτεύθηκε στον χώρο της προϊστορίας και πρωτοϊστορίας κυρίως από τον Gustaf Kossinna (Γκούσταβ Κοσίνα). Εν συνεχεία υιοθετήθηκε από τους περισσότερους Γερμανούς αρχαιολόγους των αρχών του 20ού αιώνα και εν τέλει προσελήφθη και από τον αγγλόφωνο χώρο.¹⁵ Χαρακτηριστικό της υπήρξε η αναζήτηση

¹² V. G. Childe, *The Danube in Prehistory* (Clarendon Press, Oxford 1929), σελ. v-vi. C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 23 κ.ε., 214 κ.ε.

¹³ Για μια σύντομη επισκόπηση βλ. R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 34 κ.ε.

¹⁴ Για μια επισκόπηση με πλήθος βιβλιογραφικών παραπομπών βλ. S. Jones, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present* (Routledge, London 1997). S. Brather, *Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie*, *Germania* 78, 2000 (1), σελ. 139-177. U. Sommer, *Materielle Kultur und Ethnizität – eine sinnlose Fragestellung?*, στο: U. Veit – T. L. Kienlin – Chr. Kümmel – S. Schmidt (επιμ.), *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, Tübinger Archäologische Taschenbücher 4 (Waxmann, Münster 2003), σελ. 205-223.

¹⁵ Βλ. π.χ. G. Kossinna, *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*, *Mannus-Bibliothek* 6 (Würzburg 1911). Βλ. επίσης U. Veit, Gustaf Kossinna und V. Gordon Childe. *Ansätze zu einer theoretischen Grundlegung der Vorgeschichte*, *Saeculum* 35, 1984, σελ. 326-364.

«αυστηρά οριοθετημένων πολιτιστικών επαρχιών» (Kulturprovinzen),¹⁶ δηλαδή ενός κανόνα, μιας σταθερής ομάδας αρχαιολογικών χαρακτηριστικών, η διασπορά της οποίας στον χάρτη πιστευόταν ότι καταδείκνυε αυτόματα την εξάπλωση ενός συγκεκριμένου λαού. Ο λαός αυτός ταυτιζόταν ακολούθως σχεδόν αυτονόητα με τον πρόγονο ενός από τους σύγχρονους λαούς και έτσι ήταν εύκολο να προσλάβει η μελέτη της προϊστορίας τον χαρακτήρα μιας «εξαιρετικά εθνικής επιστήμης».¹⁷

Η θεωρία του Kossinna περί «πολιτιστικών επαρχιών» αναπτύχθηκε, όπως θα δούμε αναλυτικότερα στο κεφάλαιο II.1, υπό την επίδραση των πορισμάτων της γλωσσολογίας περί της ύπαρξης ενός ινδοευρωπαϊκού λαού, γλωσσικού πατέρα των περισσοτέρων ευρωπαϊκών πληθυσμών, και της προϊστορικής εξάπλωσής του. Η εξάπλωση αυτή πιστευόταν, μάλιστα, ότι μαρτυρείται γραπτώς στις αρχαίες ινδικές Βέδες, όπου γίνεται λόγος για τις εισβολές των πολεμοχαρών «Αρίων» (Aryas) στην βόρειο Ινδία. Όταν εν συνεχεία η εξάπλωση των Αρίων συσχετίστηκε με την ιδέα της φυλετικής τους ανωτερότητας, η τελευταία επρόκειτο να συνδυαστεί με την σειρά της με την αυτόματη ταύτιση αρχαιολογικών πολιτισμών και εθνών ή «φυλών».

Μέσω αυτής της πρακτικής, η αφετηρία της εξάπλωσης των Πρωτοϊνδοευρωπαϊών-Αρίων, δηλαδή η κοιτίδα τους, θα εντοπιζόταν αρχαιολογικά από τον Kossinna σε μία από τις περιοχές που υποδείκνυε τότε και η γλωσσολογική έρευνα. Αυτή ήταν η κεντρική και βόρειος Ευρώπη, ήτοι η ζώνη των γερμανικών φύλων και γλωσσών.¹⁸ Στην συνέχεια, η πεποίθηση αυτή, κατάλληλα επεξεργασμένη από την ναζιστική προπαγάνδα, θα αποκτούσε διαχρονική διάσταση (δηλαδή σύνδεση με τις μετέπειτα φάσεις της γερμανικής ιστορίας) και θα οδηγούσε στο δόγμα της «αρίας φυλής» και της υποτιθέμενης εξάπλωσής της σε όλη την Ευρώπη με αφετηρία τον βορρά. Ταυτόχρονα, η μέσω της «διδασχίας των πολιτιστικών κύκλων» αρχαιολογική «επαλήθευση» των γερμανικών εκστρατειών κατά την εποχή της Μετανάστευσης των Λαών θα προσέφερε μια επιπλέον ιστορική «κατοχύρωση» των εκστρατειών της ναζιστικής Γερμανίας σε όλη την Ευρώπη.

Η κακοποίηση της εξίσωσης αρχαιολογικού πολιτισμού και έθνους από την ναζιστική ιδεολογία είναι μόνο ένας από τους λόγους για τους οποίους η ιδέα αυτή έχει σήμερα σε μεγάλο βαθμό εγκαταλειφθεί. Πλέον έχει γίνει συνείδηση στην αρχαιολογία ότι η έννοια του αρχαιολογικού πολιτισμού είναι απλώς ένα εργαλείο ταξινόμησης των υλικών καταλοίπων. Δεν υποδηλώνει απαραίτητα και μια εθνική ή άλλη πραγματι-

¹⁶ G. Kossinna, Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie, *Mannus-Bibliothek* 6 (Würzburg 1911), σελ. 3.

¹⁷ G. Kossinna, Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft, *Mannus-Bibliothek* 9 (Würzburg 1912).

¹⁸ G. Kossinna, Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet, *Zeitschrift für Ethnologie* 34, 1902, σελ. 161-222.

κότητα, ούτε μπορεί να αποδοθεί οπωσδήποτε σε μια συγκεκριμένη εθνική ομάδα.¹⁹ Δεν είναι όλοι όσοι οδηγούν ένα γερμανικό αυτοκίνητο οπωσδήποτε Γερμανοί, ούτε όσοι φορούν ιταλικό κουστούμι απαραίτητως Ιταλοί. Τα πιο πολλά στοιχεία υλικού πολιτισμού οφείλονται σε παράγοντες μη «εθνικούς», όπως π.χ. στην ανάγκη ή επιθυμία προσαρμογής στο εκάστοτε φυσικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον, ενώ η εθνική ταυτότητα βασίζεται σε στοιχεία εν πολλοίς μη υλικά, όπως είναι π.χ. η γλώσσα, η θρησκεία, η κοινή ιστορία, οι κοινές αξίες και μορφές συμπεριφοράς. Μόνο λίγα από αυτά τα στοιχεία ενδέχεται να αφήσουν ίχνη στο αρχαιολογικό υλικό. Είναι επίσης δεδομένο ότι η εθνικότητα δεν πρέπει να ταυτίζεται με την έννοια της «φυλής», που ακόμα κι αν την θεωρήσουμε υπαρκτή (βλ. κεφ. VIII.2, σελ. 466 κ.ε.), είναι χαρακτηριστικό σχετικό με την φυσική ανθρωπολογία και όχι με την κοινωνία και τον πολιτισμό.²⁰

Αυτό που έχει όμως την μεγαλύτερη σημασία είναι η επίγνωση ότι η εθνική ταυτότητα και συνείδηση, ειδικά υπό την μορφή του αυτοπροσδιορισμού μιας ομάδας ανθρώπων, είναι μια έννοια εξαιρετικά πολυδιάστατη και ρευστή, ένα ανοιχτό δυναμικό σύστημα. Για παράδειγμα, ο όρος «κελτικός» έχει τουλάχιστον οκτώ έννοιες: των έτσι χαρακτηριζόμενων πληθυσμών από τους αρχαίους Έλληνες και τους Ρωμαίους, των πληθυσμών που ίσως πράγματι αυτοαποκαλούνταν έτσι, μιας γλωσσικής ομάδας (κελτικής), ενός αριθμού αρχαιολογικών πολιτισμών στην κεντρική και δυτική Ευρώπη, ενός καλλιτεχνικού ρυθμού, του πολεμοχαρούς και ανεξάρτητου πνεύματος των Κελτών, της ιρλανδικής τέχνης της 1ης χιλιετίας μ.Χ., ενώ υπάρχουν και οι σύγχρονες χρήσεις που αναφέρονται στην «κελτική κληρονομιά».²¹ Η εθνικότητα μπορεί να είναι θέμα συνθηκών, θέμα βαθμού, θέμα αυτοσυνειδησίας (υποκειμενικό) ή εξαρτώμενο από τον εκάστοτε παρατηρητή (αντικειμενικό), αλλά και ένα φαινόμενο που δεν μένει οπωσδήποτε αναλλοίωτο στον χώρο και στον χρόνο. Αν μάλιστα δεν υπάρχουν στο εγγύς περιβάλλον άλλες ομάδες ανθρώπων ως προς τις οποίες να ανακύψει η ανάγκη αυτοπροσδιορισμού, τότε μπορεί να μην αναπτυχθεί καν εθνική ταυτότητα.²²

¹⁹ C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 214 κ.ε. C. Renfrew – P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000), σελ. 171, 463 κ.ε. R. Prien, *Archäologie und Migration. Vergleichende Studien zur archäologischen Nachweisbarkeit von Wanderungsbewegungen*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Band 120 (Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2005), σελ. 39 κ.ε.

²⁰ C. Renfrew – P. Bahn, *Archaeology: Theories, Methods and Practice* (Thames & Hudson, London 2000), σελ. 189.

²¹ C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 211 κ.ε.

²² F. Barth (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries* (Little Brown, Boston 1969), σελ. 18. Για μια συνοπτική έκθεση των σχετικών απόψεων του Νορβηγού εθολόγου Frederick Barth, βλ. U. Sommer, *Materielle Kultur und Ethnizität – eine sinnlose Fragestellung?*, στο: U. Veit – T. L. Kienlin – Chr. Kümmel – S. Schmidt (επιμ.), *Spuren und Botschaften: Interpretationen materieller Kultur*, Tübinger Archäologische Taschenbücher 4 (Waxmann, Münster 2003), σελ. 208 κ.ε. Βλ. επίσης C. Renfrew, *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins* (Jonathan Cape, London 1987), σελ. 217, όπου παρατίθεται η περίπτωση μιας αφρικανικής φυλής χωρίς εθνωνύμιο και με τελείως ρευστή συνείδηση ως προς την κοινή καταγωγή ή ταυτότητα των μελών της.

Η έννοια της εθνικής και πολιτιστικής συνείδησης, συσχετιζόμενη ποικιλοτρόπως και με τις εκάστοτε κρατικές οντότητες, δεν υπήρξε π.χ. πάντα σταθερή μέσα στις χιλιετίες της ελληνικής ιστορίας, για να μην χάνουμε την επαφή και με το βασικό μας ερώτημα. Το ζήτημα είναι ιδιαίτερα περίπλοκο, κάτι που αποδεικνύεται και από τον άμεσο εκτροχιασμό εκείνων που δεν το αντιμετωπίζουν ως τέτοιο. Υπάρχουν λόγου χάριν στην χώρα μας ακόμη και σήμερα ορισμένοι αμφισβητίες της ελληνικότητας του βυζαντινού ελληνισμού. Και τούτο διότι το γεγονός ότι η αίσθηση εθνικής συνείδησης στους βυζαντινούς χρόνους δεν ταυτίζεται ακριβώς με την δική μας σήμερα ή με αυτήν στην αρχαιότητα, σκανδαλίζει όσους αντιλαμβάνονται την έννοια της εθνικότητας ως ένα κλειστό, μονοδιάστατο και αναλλοίωτο σύστημα. Τέτοια φαινόμενα προδίδουν με εύγλωττο τρόπο την έλλειψη όχι μόνο της συναίσθησης πολυπλοκότητας του προβλήματος, αλλά ακόμα και των πιο βασικών κριτηρίων διερεύνησής του.

Ένα από τα βασικά αυτά κριτήρια είναι πιθανώς το μόνο που υπό προϋποθέσεις μπορεί να προσφέρει έναν αντικειμενικό τρόπο αναζήτησης συγκεκριμένων ομάδων ανθρώπων στην προϊστορία. Εάν π.χ. μπορούμε σήμερα να πούμε με βεβαιότητα ότι οι κάτοικοι της Ελλάδας στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού (περ. 1700-1050 π.Χ.) ήταν Έλληνες, αυτό οφείλεται στην αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής Β γραφής από τους Michael Ventris (Μάικλ Βέντρις) και John Chadwick (Τζον Τσάντγουικ) την δεκαετία του 1950, η οποία απέδειξε μια για πάντα ότι η διοικητική γλώσσα των μυκηναϊκών ανακτόρων ήταν μια πρώιμη μορφή της ελληνικής (βλ. κεφ. ΙΙΙ.4). Με την ελπίδα ότι οι όψιμοι αμφισβητίες της χριστιανικής συνέχειας του αρχαίου ελληνικού κόσμου δεν χρειάζονται... αποκρυπτογράφηση των βυζαντινών ελληνικών, μπορούμε ίσως ήδη να υποψιαστούμε τι είναι αυτό που πραγματικά αναζητούμε, πώς, δηλαδή, μπορούμε να διακρίνουμε αντικειμενικά και διαχρονικά –εισχωρώντας πιθανώς ακόμα και στην προϊστορία– τον όρο «Έλληνας», ασχέτως των υποκειμενικών κατηγοριών, εθνικών, πολιτικών ή πολιτιστικών, στις οποίες ενέτασσαν οι ίδιοι οι Έλληνες ή κάποιοι εξ αυτών τον εαυτό τους σε διάφορες περιόδους. Αρχίζουμε ως εκ τούτου να φθάνουμε στην ερώτηση που πρέπει εξαρχής να θέσουμε. Η σωστή ερώτηση δεν είναι, επομένως, τότε πρωτοεμφανίζονται στην μητροπολιτική Ελλάδα οι Έλληνες, αλλά τότε πρωτοεμφανίζεται η ελληνική γλώσσα.

Η γλώσσα μοιάζει πράγματι να είναι ένα πολύ βασικό κριτήριο εντοπισμού και ίσως ορισμού συγκεκριμένων ανθρώπινων ομάδων, μεταξύ αυτών και των Ελλήνων, αν φυσικά ψάχνουμε κάτι που να τις διαφοροποιεί αντικειμενικά, αλλά και διαχρονικά από άλλες ομάδες ανθρώπων, ανεξαρτήτως του πώς αυτοπροσδιορίζονταν κατά περιόδους οι ίδιες οι ομάδες ή κάποιες υποομάδες τους. Αυτό το «ανεξαρτήτως» ως προς το θέμα του αυτοπροσδιορισμού δεν υπαινίσσεται ότι ο τελευταίος είναι φαινόμενο ή σσονος σημασίας. Είναι αυτονόητο πως δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι δεν υπάρχει κατ' ανάγκη ταύτιση συγκεκριμένων εθνικών ή πολιτικών ομάδων με μια συγκεκριμένη γλώσσα. Στον αραβικό κόσμο διαφορετικές εθνικές ομάδες μιλούν διαλέκτους της ίδιας γλώσ-

σας, ενώ το ίδιο φαινόμενο έχουμε και στην Ευρώπη, όπου π.χ. γερμανόφωνοι και γαλλόφωνοι πληθυσμοί είναι διαμοιρασμένοι σε πολλά έθνη-κράτη. Πρέπει, ωστόσο, να αποφασίσουμε τι είδους ερώτημα θα θέσουμε. Και στην προκειμένη περίπτωση που η έρευνα εκτείνεται στο μεγάλο χρονικό βάθος της προϊστορίας, η γλώσσα προκρίνεται ως κριτήριο αντικειμενικής και διαχρονικής διαφοροποίησης των ανθρώπινων ομάδων.

Εντούτοις, είναι χρήσιμο να αναρωτηθεί κανείς αν ακόμη και η γλώσσα μπορεί να προσφέρει όντως ένα αξιόπιστο κριτήριο αντικειμενικής (ανεξάρτητης, δηλαδή, από την προβληματική του αυτοπροσδιορισμού) ομαδοποίησης των ανθρώπινων πληθυσμών, έναν τέλειο ορισμό τους, ή αν υπάρχουν και σε αυτή την εξίσωση κάποιοι περιορισμοί. Είναι όλοι οι ομιλούντες την ελληνική απαραίτητως και Έλληνες; Σίγουρα όχι. Αν προσπαθήσουμε να κάνουμε για λίγο τον συνήγορο του διαβόλου, θα δούμε αμέσως ότι τα ελληνικά μπορεί κάποιος να τα έχει διδαχθεί και ως ξένη γλώσσα, άρα ο ορισμός μας μοιάζει να περιορίζεται αυτομάτως στους έχοντες την ελληνική ως γλώσσα μητρική. Μήπως όμως και με αυτόν τον περιορισμό ο ορισμός είναι ατελής;

Τι συμβαίνει π.χ. σε περιπτώσεις που κάποιος αν και γεννημένος στην Ελλάδα από Έλληνες γονείς μεταναστεύει σε μικρή ηλικία σε μια χώρα με τελείως διαφορετική νοοτροπία, τρόπο ζωής και αντίληψης των διαπροσωπικών σχέσεων; Ή ακόμη αν γεννηθεί από Έλληνες γονείς στην ίδια την χώρα αυτή, εκτεθειμένος από την πρώτη στιγμή στην κυρίαρχη επίδραση του πολιτισμού που τον περιβάλλει; Ακόμη κι αν δεν απολέσει με την πάροδο του χρόνου την γνώση της ελληνικής γλώσσας, αυτή πιθανότατα θα στερείται για πάντα του πολιτισμικού περιεχομένου της, περιοριζόμενη απλώς να δίνει ενίοτε στον φορέα της την δυνατότητα ελληνόφωνης έκφρασης της νοοτροπίας, των συνηθειών, της ιδιοσυγκρασίας και εν τέλει της πολιτιστικής ανθρωπολογίας όχι του ελληνικού, αλλά του ξένου πολιτισμού. Και βεβαίως αυτή είναι μια πραγματικότητα ανεξάρτητη από το πρόβλημα του αυτοπροσδιορισμού, αφού ένας τέτοιος άνθρωπος ίσως θεωρεί εαυτόν κομμάτι του ευρύτερου ελληνικού έθνους, ασχέτως του σύγχρονου έθνους-κράτους στο οποίο ζει.

Σε περιπτώσεις σαν κι αυτές, όπου οι έννοιες «ελληνόφωνος» και «Έλληνας» μπορούν να διακριθούν ξεκάθαρα, όπου, δηλαδή, η γνώση της ελληνικής έχει απλά τον χαρακτήρα μιας επιμέρους «δεξιότητας», αναδεικνύεται η σχετικότητα και αυτού του κριτηρίου «αντικειμενικής» ταξινόμησης των ανθρώπινων ομάδων. Με άλλα λόγια, η κοινή γλώσσα μπορεί να μην σημαίνει οπωσδήποτε κοινή εθνική συνείδηση, και μπορεί να μην σημαίνει επίσης και κοινή πολιτιστική ταυτότητα. Το γεγονός όμως ότι κάποιος που μιλά ελληνικά δεν είναι οπωσδήποτε και Έλληνας δεν σημαίνει ότι δεν ισχύει και το αντίστροφο: κάποιος που μιλά ελληνικά δεν είναι απαραίτητα Έλληνας, ένας Έλληνας όμως –αν δεν περιορίσουμε τον όρο στην εντελώς σύγχρονη έννοια του υπηκόου ενός έθνους-κράτους– θα μιλά οπωσδήποτε ελληνικά.

Η κατάσταση δεν αλλάζει ακόμη κι αν τυχόν επιθυμούμε να επεκτείνουμε τον χαρακτηρισμό «Έλληνας» και σε αλλόγλωσσους οι οποίοι βρέθηκαν σε διάφορες ιστορικές

περιόδους υπό την στενότερη επίδραση ελληνικών στοιχείων παιδείας και πολιτισμού, άρα έγιναν φορείς *τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας*. Βασικός άξονας των στοιχείων αυτών ήταν πάντοτε η ελληνική γλώσσα, μέτοχοι της οποίας γίνονταν συχνά σε μεγάλο βαθμό και οι εκάστοτε αλλόγλωσσοι. Αναζητώντας επομένως τους Έλληνες θα οδηγηθούμε είτε αμέσως είτε εμμέσως στο ίδιο σημείο. Όπως έχει πει ο φιλόλογος Myles Dillon για την ήδη αναφερθείσα περίπτωση των Κελτών, «με τον όρο Κέλτες εννοώ τους ανθρώπους που μιλούσαν μια κελτική διάλεκτο, όχι όσους έθαβαν τους νεκρούς τους σε νεκροταφεία τεφροδόχων ή είχαν φυλλόσχημα ξίφη ή ένα συγκεκριμένο είδος κεραμεικής. Η γλώσσα είναι το κριτήριο. Αυτός δεν είναι ένας αλάθητος ισχυρισμός εγνωσμένης αλήθειας· είναι απλά μια συμφωνημένη χρήση του όρου στην οποία επιμένουν οι γλωσσολόγοι».²³

Σε αυτήν την χρήση θα επιμείνουμε κι εμείς. Διερωτώμενοι, λοιπόν, «πόθεν και πότε η ελληνική γλώσσα;» έχουμε θέσει ένα ερώτημα που αν μη τι άλλο αρχίζει να μοιάζει πιο σωστό. Παραμένει όμως το πρόβλημα πώς είναι δυνατόν το ερώτημα αυτό να απαντηθεί, να εντοπιστεί δηλαδή μια γλώσσα αν οι απαρχές της ανάγονται στην περίοδο πριν από την καταγραφή της. Αναφέραμε προηγουμένως ότι αυτό μπορεί ίσως να γίνει υπό προϋποθέσεις. Η βασικότερη εξ αυτών είναι η διεπιστημονικότητα. Μέσω της αρχαιολογικής μελέτης του υλικού πολιτισμού σε συνδυασμό με την διερεύνηση των οικονομικών, δημογραφικών και κοινωνικών μεταβολών, μπορεί να επιδιωχθεί η ανίχνευση της συνέχειας ή ασυνέχειας στην κατοίκηση μιας περιοχής από μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων. Και μέσω του συσχετισμού των ανωτέρω στοιχείων με πορίσματα της ιστορικής γλωσσολογίας, η αναζήτηση των φορέων μιας γλώσσας μπορεί να καταστεί δυνατή και στην περίοδο της προϊστορίας. Το ζήτημα του προσδιορισμού των απαρχών της ελληνικής γλώσσας και, επομένως, και του ελληνικού πολιτισμού είναι πράγματι ενσωματωμένο σε ένα ευρύτερο και περίπλοκο διεπιστημονικό πρόβλημα. Πρόκειται, φυσικά, για το ινδοευρωπαϊκό πρόβλημα, που μνημονεύσαμε ήδη ακροθιγώς, και που αφορά την ύπαρξη και προϊστορική εξάπλωση των Ινδοευρωπαίων, των φορέων της γλώσσας-προγόνου των περισσότερων ευρωπαϊκών, αλλά και των ινδοϊρανικών γλωσσών (βλ. κεφ. II.1).

Προτού όμως στρέψουμε την προσοχή μας στο σύνθετο αυτό επιστημονικό πρόβλημα, είναι απαραίτητο να διερευνηθεί αν με την αποσαφήνιση του όρου «Έλληνες» εξασφαλίστηκε πλέον πλήρως η ορθότητα του βασικού ερωτήματος. Η απάντηση είναι όχι. Διότι μένει ακόμα να υποβληθούν σε κριτική τα δύο αλληλένδετα ερωτήματα «πόθεν και πότε» και ιδιαίτερος το πρώτο εκ των δύο. Ο λόγος για τον οποίο είναι αναγκαία και εδώ η κριτική, είναι επειδή ένα από τα μεγαλύτερα λάθη ενός ερωτήματος είναι να

²³ M. Dillon, Διάλεξη με θέμα «The Coming of the Celts», παρατιθέμενη στο: D. E. Evans, The contribution of non-Celtiberian Continental Celtic to the reconstruction of the Celtic “Grundsprache”, στο: K. H. Schmidt (επιμ.), *Indogermanisch und Keltisch* (Ludwig Rechart, Wiesbaden 1977), σελ. 67.